

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΛΕ'

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1964

ΤΕΥΧΟΣ Α'

ΜΟΖΑΡΑΒΙΚΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ

Α'.

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΠΗΓΑΙ

1. Ἡ ὀνομασία Mozarabe, ἢ muzarabe ἢ mostarabe παράγεται κατὰ τὸν Steuart¹ καὶ τὸν Gabrol² πιθανῶς ἐκ τοῦ musta rab, τὸ ὁποῖον σημαίνει τὸν πολιτογραφημένον Ἀραβὰ ἢ τὸν προσοικειωθέντα τὴν ἀραβικὴν ἐθνικότητα καὶ τὰ ἀραβικὰ ἔθιμα. Ἡ ἔτυμολογία λοιπὸν τοῦ ὄρου ἐκ τοῦ mixto-arabi δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀκριβής. Ὁ ὄρος ἀναφερόμενος κυρίως εἰς τὰ πρόσωπα, τὰ χρησιμοποιοῦντα τὴν λειτουργίαν, οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς αὐτὴν τὴν λειτουργίαν, ἥτις οὐδὲν ἔχνος παρουσιάζει ἀραβικῆς ἐπιδράσεως. Δεδομένου δέ, ὅτι ἡ λειτουργία αὕτη ὑπῆρξεν ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος, ἂν μὴ καὶ ἐνωρίτερον, ὅτε οἱ Ἀραβες δὲν εἶχον εἰσβάλει εἰς τὴν Ἰσπανίαν, καὶ ἐπὶ πλεόν ὅτι αὕτη ἐχρησιμοποιοῖτο ἐπὶ ὀλοκλήρους αἰῶνας ὑπὸ τῶν πιστῶν, τῶν κατοικούντων εἰς τὴν βόρειον Ἰσπανίαν, οἵτινες δὲν ὑπέκυψάν ποτε εἰς τὸν ζυγὸν τῶν Μουσουλμάνων, ἡ ὀνομασία Μοζαραβικὴ λειτουργία δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητα. Προέτειναν διὰ τοῦτο ἄλλοι τινὲς ἀντὶ τοῦ ὄρου τούτου τὴν ὀνομασίαν Γοτθικὴ ἢ Βησιγοτθικὴ λειτουργία στηριζόμενοι εἰς τὸ ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος ἡ Ἰσπανία κατεῖχετο ὑπὸ τῶν Βησιγόθων. Ἄλλοι δὲ πάλιν προέκριναν τὸν ὄρον Ἰσπανογοτθικὴ. Καὶ ἕτεροι τὸν ὄρον Ἰσιδώρειος, θεωροῦντες ἀνακριβῶς, ὅτι ὁ Ἰσιδώρος ὁ Σεβίλλης ὑπῆρξεν ὁ συντάκτης αὐτῆς. Ἄλλοι δὲ πάλιν ὠνόμασαν αὐτὴν λειτουργίαν τοῦ Τολέδου. Τῶν ὀνομασιῶν ὅμως τούτων ὁ Gabrol προκρίνει τὴν ἀνεκὰθεν κρατήσασαν, καίπερ μὴ ἀκριβῆ, μετὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι ἡ ὀνομασία αὕτη δέον νὰ ἐκλαμβάνηται εἰς σημασίαν εὐρυτέραν, καθ' ὅσον διεξεδίδουν τὴν πατρότητα αὐτῆς πολλὰ κέντρα τῆς Ἰσπανίας, οἷα ἡ Σεβίλλη, ἡ Ταρραγόνα, ἡ Σαραγόσσα, ἡ Braga, ἡ Lerida καὶ τὸ Τολέδον, ἕκαστον τῶν ὁποίων εἶχεν καὶ ἴδια λειτουργικὰ βιβλία.

2. Πολλοὶ ὑπάρχουσι πηγαὶ τοῦ λειτουργικοῦ τούτου τύπου.

1. Μν. ἔργ. σελ. 29.

2. Ἐν ἄρθρῳ Mozarabe (La Liturgie) ἐν Dict. d' Arch. Chrét. et de Liturg. τόμ. 12 στήλ. 391.

(α) Τὸ Missale mixtum διὰ τὴν λειτουργίαν, ἥτις καταργηθεῖσα ἐπὶ πάπα Γρηγορίου Ζ', ἐπανέζησε καὶ τελεῖται μέχρι σήμερον ἐν τινι παρεκκλησίῳ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Τολέδου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξησφάλισε τὸ προνόμιον τοῦτο ὁ καρδινάλιος Χιμένεθς, ἐπιτυχῶν τὴν ἐκδοσιν δύο ἐγκυκλίων τοῦ πάπα Ἰουλίου Β', βάσει τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία αὕτη ἤρχισε καὶ πάλιν νὰ ἐπιτελῆται ἀπὸ τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1508³. Ὁ αὐτὸς καρδινάλιος ἐπέβλεψεν εἰς τὸ νὰ συνταχθῇ κατὰ τὰ προσιτὰ τότε χειρόγραφα τὸ Missale mixtum, τὸ ὁποῖον κατὰ τὸν Jungmann «μαρτυρεῖ ἐπὶ τινων σημείων ἐπίδρασιν ρωμαϊκὴν». Τοῦτο ἐκδοθὲν μετὰ σημειώσεων ὑπὸ τοῦ Α. Lesley (1775) ἀνετυπώθη ὑπὸ τοῦ Migne⁴, παρέχει δὲ κατὰ τὸν Lietzmann⁵ ἀπὸ τῆς λειτουργίας τῆς πρώτης Κυριακῆς τοῦ Σαρανταήμερου τῶν Χριστουγέννων μέχρι τῆς λειτουργίας τοῦ Πάσχα, ὁλόκληρον τὴν πορείαν τῆς λειτουργίας αὐτολεξεί, καίτοι δὲ διὰ πρακτικούς σκοποὺς συντεταγμένον καὶ οὐχὶ πάντοτε σαφές, παρουσιάζει συχνάκις παλαιὰ κείμενα, προερχόμενα ἐκ πηγῶν τῆς ἐκδόσεως ἀπολεσθεισῶν.

(β) Liber mozarabicus sacramentorum, ἐκδοθὲν ἐν Παρισίοις τῷ 1912 ὑπὸ τοῦ Dom Marius Férotin εἰς τὰ Monumenta Liturgica Ecclesiastica τόμ. VI ἐπὶ τῇ βάσει χειρογράφων παλαιότερων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ κυριώτερον ἀνευρέθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς φαρμακεῖόν τι, χρησιμοποιοῦμενον πρὸς περιτύλιξιν δεμάτων⁶. Τὸ εὐχολόγιον τοῦτο χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Cabrol⁷ ὡς πολυτιμότερον καὶ ἀποκαθίσταται ἐν αὐτῷ κατὰ τὸν Jungmann⁸ καθαροτέρα μορφή τῆς Μοζαραβικῆς λειτουργίας, ὁποία ὑπῆρχεν αὕτη πρὸ τῆς εἰσβολῆς τῶν Μαύρων. Τὴν ἐκδοσὶν τοῦ ταύτην ὁ Férotin διαιρεῖ εἰς δύο μέρη, ἦτοι τὸ κυρίως Liber mozarabicus sacramentorum καὶ συμπλήρωμά τι τούτου συντεθὲν ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐκ διαφόρων χειρογράφων ἐκλεγέντων ὑπ' αὐτοῦ. Ἡ ἐν τῷ Εὐχολογίῳ τούτῳ λειτουργία ἐκπροσωπεῖ τὸν λειτουργικὸν τύπον τοῦ Τολέδου.

(γ) Liber ordinum. Ἐδεξόθη καὶ τοῦτο ὑπὸ τοῦ Férotin ἐν τῇ αὐτῇ ὡς ἄνω συλλογῇ (τόμ. V, 1904), περιέχει δὲ πλουσιώτατον ὑλικόν, περιλαμβάνον πεντήκοντα καὶ ἑννέα εἰδικὰς εὐκτηρίους (votivos) λειτουργίας, διασφραγίστας ἀλλήλων, τῶν ὁποίων κατάλογον ἡμᾶς παραθέσωμεν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ. Ἐπὶ πλέον κατὰ τὸν Steuart⁹ περιέχει καὶ σειρὰν εὐχῶν δι' εὐλογίαν ἐλαίου, ἄλατος καὶ ὕδατος, τάξιν βαπτίσματος μετὰ τῶν τελετῶν τοῦ ποιεῖν κατηχούμενον καὶ τάξεις χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν τινων πλὴν τῆς τοῦ ἐπισκόπου.

3. Jungmann *πν. ἔργ.* I σελ. 74. καὶ F. Cabrol *ἐνθ' ἄνωτ.* στήλ. 397.

4. M. L. 85.

5. Messe ... σελ. 24.

6. Steuart *ἐνθ' ἄνωτ.* σελ. 30.

7. *Ἐνθ' ἄνωτ.* στήλ. 406.

8. *Ἐνθ' ἄνωτ.* σελ. 74.

9. *Ἐνθ' ἄνωτ.* σελ. 30.

(δ) Liber comicus ἢ Lectionarius missae quo Toletana Ecclesia ante annos mille ducentos utebatur καὶ (ε) Homiliae Toletanae, ἤτοι Ὅμιλῳαι ἐκφωνηθεῖσαι κατὰ τὰς λειτουργίας, ταῦτα δὲ ὁ Dom Morin ταυτίζει πρὸς τὸ βιβλίον τοῦ ἐπισκόπου Hildefonsus ἢ τοῦ ἐπισκόπου Ἰουλιανῶ¹⁰. Τὰ δύο ταῦτα βιβλία παρουσιάζουσι πλήρη συμφωνίαν μετ' ἀλλήλων καὶ πληροφοροῦσιν ἡμᾶς περὶ τῶν κυριωτέρων ἐορτῶν τοῦ Μοζαραβικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους.

(ς) Τὸ Lectionarium τῆς Alcada, εἰς τὰ περιθώρια τοῦ ὁποίου κατὰ τὸν Cabrol¹¹ χεῖρ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος προσέθεσε πολυαριθμούς λειτουργικὰς σημειώσεις, συμποσομένους εἰς 216, ἐκ τῶν ὁποίων πληροφροῦμεθα, καὶ περὶ μέρους τῶν ἐν ταῖς λειτουργίαις τοῦ ἔτους ἀναγνωσμάτων.

(ζ) Ἐκτὸς δὲ ἄλλων δευτερευούσης σημασίας Μοζαραβικῶν βιβλίων¹², δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι, ἐνῶ τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Δύσεως, παρὰ τοὺς φερομένους ὑπ' αὐτῶν τίτλους (Sacramentaria Leonianum, Gelasianum κ.λ.π.) εἶναι ἀνόνομα, ἀγνοουμένων τῶν πραγματικῶν συγγραφέων αὐτῶν, ὁ Μοζαραβικός τύπος κατέχει μέγαν ἀριθμὸν οὐ μόνον λειτουργικῶν εὐχῶν καὶ τεμαχίων, ἀλλὰ καὶ λειτουργιῶν ὀλοκλήρων, τῶν ὁποίων μᾶς εἶναι γνωστοὶ οἱ συγγραφεῖς. Τὰ ὀνόματα τῶν ἐπισκόπων Λεάνδρου, Hildefonsus, Ἰουλιανῶ, Εὐγενίου καὶ τινῶν ἄλλων μᾶς εἶναι γνωστὰ ὡς συνθετῶν λειτουργιῶν ἢ εὐχῶν ἐν τοῖς λειτουργικοῖς βιβλίοις περιλαμβανομένων. Οὕτως Ἰσίδωρος ὁ Σεβίλλης¹³ ἀποδίδει ἀριθμὸν λειτουργικῶν εὐχῶν εἰς τοὺς προκάτους τοῦ Πέτρον τῆς Lerida (αἰών. 5-6) καὶ Λεάνδρον τὸν Σεβίλλης († 599), ὁ δὲ Hildefonsus συνέθεσε δύο ὀλοκλήρους λειτουργίας εἰς τιμὴν τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, καὶ κατὰ τὸν Dom Férotin μίαν λειτουργίαν εἰς τὴν Μετάστασιν, καθὼς καὶ ὁ Λεάνδρος εἶναι συγγραφεὺς τῆς λειτουργίας τοῦ μάρτυρος Vincent κ.λ.π.¹⁴. Ἐξ ἐτέρου ἐκτὸς τῶν πληροφοριῶν, τὰς ὁποίας ἀντλοῦμεν ἐκ συγγραφέων ἐκκλησι. συγγραφέων τῆς Μοζαραβικῆς ἐκκλησίας, οἷος Ἰσίδωρος ὁ Σεβίλλης, συνεκροτήθησαν ἐν Ἰσπανίᾳ καὶ σύνοδοι—πολλαί, ἀσχοληθεῖσαι καὶ ἐπὶ λειτουργικῶν ζητημάτων. Μόνον εἰς τὸ Τολέδον μεταξὺ τῶν ἐτῶν 400-701 συνεκλήθησαν εἴκοσι καὶ τρεῖς σύνοδοι, ἡ ἐν ἔτει δὲ 633 τετάρτη σύνοδος, ἐν τῇ ὁποίᾳ κύριον δρῶν πρόσωπον ὑπῆρξεν ὁ Ἰσίδωρος, ὥρισε πολλοὺς κανόνας, ἀφορῶντας εἰς συνένωσιν καὶ ὁμοιομορφίαν λειτουργικὴν τῶν διάφορα λειτουργικὰ βιβλία χρησιμοποιοῦντων ἐκκλησιαστικῶν κέντρων τῆς Ἰσπανίας.

Τοσαῦτα περὶ τῶν πηγῶν τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου.

10. F. Cabrol ἐνθ' ἀνωτ. στήλ. 401.

11. Αὐτόθ. στήλ. 402.

12. Ταῦτα ἀπαριθμοῦνται ὑπὸ τοῦ F. Cabrol ἐνθ' ἀν. ἐν στήλ. 408-414.

13. De viris c. XV (M.L. 82, 1090, καὶ 1104).

14. Cabrol ἐνθ' ἀνωτ. στήλ. 399.

ΗΛΙΚΙΑ ΤΟΥ ΜΟΖΑΡΑΒΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

“Οτι μὲν ὑπῆρχον καὶ παλαιότερον διαφοραὶ τινες μεταξύ τῆς Μοζαραβικῆς καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς λειτουργίας φαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ ἐν Ἐλβίρα σύνοδος (τῷ 305) ὁμιλεῖ πρώτη ἐν τοῖς 28 καὶ 29 κανόνιν αὐτῆς, περὶ ὧν εἴπομεν ἀλλαχοῦ, περὶ μνείας ὀνομάτων καὶ ζώντων προσώπων ἐν τῇ Προσκομιδῇ, ἐνῶ ἐν τῇ Ρώμῃ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰννοκεντίου Α' πρὸς τὸν ἐπίσκοπον τοῦ Εὐγουβίου Δεκέντιον, ἡ μνεία τῶν προσφερόντων ἐγένετο ἐν αὐτῇ τῇ εὐχῇ τῆς Εὐχαριστίας καὶ οὐχὶ πρὸ αὐτῆς, ὡς διετηρήθη καὶ ἔπειτα ἐν τῇ Μοζαραβικῇ λειτουργίᾳ. Ἐπί πλέον καὶ ἐκ τοῦ Ὀδοιπορικοῦ τῆς Αἰθερίας τῆς Μαυριτανῆς ἐμφαίνεται, ὅτι δὲν ὑπῆρχον διαφοραὶ, δυνάμεναι νὰ προσπέσουν εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς προσκυνητηρίας ταύτης, μεταξύ τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς ἰδίας αὐτῆς πατρίδος, ἐκτὸς ὠρισμένων τοπικῶν τελετουργιῶν καὶ λιτανειῶν προσιδιαζουσῶν εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους. Καὶ δὲν ἀποκλείεται μὲν καὶ ἡ πρὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος ἐπίδρασις τοῦ Ἀμβροσιανοῦ καὶ Γαλλικανικοῦ τύπου ἐπὶ τοῦ Μοζαραβικοῦ καὶ ἡ ἐντεῦθεν συγγένεια αὐτῶν, ὡς ἄλλως τε ἐμφαίνεται τοῦτο ἐκ τῆς διαρθρώσεως καὶ τῆς ὑφῆς τῆς Μοζαραβικῆς λειτουργίας, ἣτις παρουσιάζεται σχεδὸν ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῆς Γαλλικανικῆς, ὡς δέχεται καὶ ὁ Dix¹. Ἄλλ' ἡ κυρίως ἐξέλιξις τῆς Μοζαραβικῆς λειτουργίας, ἣτις ἀποδεικνύει αὐτὴν οὐχὶ θυγατέρα, ἀλλ' ἀδελφὴν τῆς Γαλλικανικῆς λειτουργίας, ἤρχισεν μετὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα, ὅστις ὑπῆρξεν αἰὼν εἰσβολῶν καὶ δρώσεων καὶ ποικίλων συμφορῶν διὰ τὴν Ἰσπανίαν καὶ τὰς ἐκκλησίας αὐτῆς. Ἀπὸ τοῦ ἔκτου κυρίως αἰῶνος τὰ συγγράμματα τοῦ Ἰσιδώρου Σεβίλλης (560-636) καὶ ἄλλων ἐπισκόπων συγχρόνων του καὶ πολυαριθμῶν συνόδων μᾶς ἐπιτρέπουσι νὰ σπουδάσωμεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν Μοζαραβικὴν λειτουργικὴν πράξιν. Ἡ Ἰσπανικὴ παράδοσις, ὡς λέγει ὁ Dix², ἀπέδωκε τὸν Μοζαραβικὸν τύπον εἰς συμπλήρημα γενόμενον ὑπὸ τοῦ Ἰσιδώρου. “Ο,τι δῆποτε ὅμως καὶ ἂν ὑπάρχη ὀπισθεν τῆς παραδόσεως ταύτης, ἡ μνεία τοῦ κατὰ ἓνα αἰῶνα παλαιότερου Πέτρου τῆς Lerida, ὡς συγγραφέως εὐχῶν τινων, δεικνύει, ὅτι τοῦ Ἰσιδώρου τὸ ἔργον δὲν θὰ ὑπῆρξε περισσώτερον τι ἀναθεωρήσεως καὶ ἀναδιοργανώσεως τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου, ἀναλόγου πρὸς τὴν κατὰ τὸν αὐτὸν καιρὸν γενομένην ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ μεγάλου ἐν Ρώμῃ. Πάντως μεταξύ τοῦ ἔκτου καὶ ὀγδόου αἰῶνος προσλαμβάνει ἡ Μοζαραβικὴ λειτουργία τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ αὐτῆς

1. Ἐνθ' ἄνωτ, σελ. 560.

2. Ἀυτόθ.

καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην συνετάγησαν αἱ πλείονες εὐχαί, αἵτινες ἀπετέλεσαν τὴν εἰς ἡμᾶς περιωθεῖσαν λειτουργίαν τοῦ Τολέδου. Οἱ ἐπίσκοποι Λέανδρος, Ἰσίδωρος, Ἰούλιος καὶ Hildefonsus ἤκμασαν μεταξύ τοῦ ἔκτου καὶ ἑβδόμου αἰῶνος. Οὗτοι δὲ δὲν ἐπενόησαν τὴν Μοζαραβικὴν λειτουργίαν, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος λειτουργικοῦ πλαισίου παρεισήγαγον τὰς συνταχθείσας ὑπ' αὐτῶν εὐχάς³. Οὕτως ὁ Elipandus, ἐπίσκοπος τοῦ Τολέδου τῷ 794 παραθέτει, ὡς σημειοῖ ὁ Dix⁴, ἐκ τῶν λειτουργιῶν, αἵτινες περιελήφθησαν εἴτα κατὰ τὸν ἕνατον αἰῶνα εἰς τὸ Μοζαραβικὸν Liber sacramentorum, καὶ αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς ἐπισήμους ἡμέρας ὡς ἡ Μ. Πέμπτη, ἡ ἑορτὴ τῆς Ἀναλήψεως καὶ ἄλλαι, καὶ ἀποδίδει ἐκάστην ἐκ τούτων εἰς τὸν συγγραφέα αὐτῆς, ἀναφέρων τοῦτον ὀνομαστί. Πάντες οὗτοι ὑπῆρξαν ἐπίσκοποι τοῦ Τολέδου μετὰ τὸ 650. Δεδομένου δέ, ὅτι ὁ Elipandus γράφει ἐπισήμως ἐξ ὀνόματος πάντων τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἰσπανίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Γαλλίας, ἡ ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων τούτων, τῶν συγγραψάντων λειτουργίας, δὲν ἐγένετο ἀπροσέκτως καὶ ἀνακριβῶς. Ἄλλως τε τὰ ὀνόματα τῶν ἐπισκόπων τούτων, εἰς χρονικὸν διάστημα μόλις ὑπερβαῖνον τὸν αἰῶνα ἀρχιερατευσάντων ἐν Τολέδῳ, ἦσαν πασιγνωστα ἐν τῇ πόλει ταύτῃ καὶ ἐὰν ἀνακριβῶς ὑπὸ τοῦ Elipandus ἀπεδίδοτο ἡ συγγραφὴ λειτουργιῶν, ἡ ἐκ τῆς ἀνακριβοῦς ταύτης βεβαιώσεως ἐντύπωσις ἀσφαλῶς θ' ἀπέβαινε εἰς βῆρος αὐτοῦ. Ἐννοεῖται, συνεχίζει ὁ Dix, ὅτι τὸ ἔργον τῶν κατὰ τὸν ἔβδομον αἰῶνα ἀκμασάντων ἐπισκόπων τούτων τοῦ Τολέδου συνίστατο εἰς ἀναθεώρησιν καὶ νέαν διαμόρφωσιν παλαιότερων εὐχῶν, ὡς τοῦτο ἐμφαίνεται ἐξ ἀπλῆς καὶ μόνον ἐξετάσεως τούτων, ἣτις ἀποδεικνύει, ὅτι αἱ εὐχαὶ αὗται προέρχονται οὐ μόνον ἐκ πολλῶν χειρῶν, ἀλλὰ καὶ παλαιότερων περιόδων. Καὶ τινες μὲν τῶν λειτουργιῶν ἀνάγονται καὶ εἰς αὐτὸν τὸν πέμπτον αἰῶνα, τοιαῦται δὲ εἶναι αἱ εἰς τὴν εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου Μαρτίνου πλείονες τῆς μιᾶς λειτουργίας. Τινὲς ὁμως χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Μαύρων κατὰκτησιν.

Ὁ Μοζαραβικὸς τύπος, καθ' ὃ συνεχίζει ὁ Dix, ἐκωδικοποιήθη ὡς τύπος ἰσχύων διὰ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Τολέδου, ὁ ἐπίσκοπος τῆς ὁποίας ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μέχρι τοῦ νῦν ὁ Πριμᾶτος τῆς Ἰσπανίας. Ἐξυψώθη δὲ ὁ θρόνος οὗτος ὡς πρωτεύων μετὰ τῶν πάντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν κέντρων τῆς Ἰσπανίας κυρίως καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς ἐπιστροφῆς ἀπὸ τοῦ Ἀρειανισμοῦ τοῦ βασιλέως τῶν Βησιγόθων Récarède ἐν ἔτει 587, ὅποτε ἡ ἐκκλησία τῆς Ἰσπανίας μέχρι τοῦ ἔτους 712, καθ' ὃ ἐσημειώθη ἡ εἰσβολὴ τῶν Μουσουλμάνων, παρουσιάζεται ἠνωμένη, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῶν πολυπληθῶν συνόδων, αἵτινες κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα συνεχροτήθησαν ἐν Τολέδῳ. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, καθ' ὃ σημειοῖ καὶ ὁ Cabrol⁵, ἐσημειώθη ἡ μεγαλειτέρα ἀκμὴ

3. F. Cabrol ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 393-394.

4. Ἐνθ' ἄνωτ.

5. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 463.

τῆς Ἰσπανικῆς ἐκκλησίας καὶ κατ' αὐτὴν ἡ θεολογικὴ καὶ γενικῶς ἡ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γραμματείᾳ ἐπίδοσις τῆς ἐκκλησίας ταύτης ἐφθασεν εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον αὐτῆς. Οὕτω τοῦ θρόνου τοῦ Τολέδου καταστάντος καὶ ἐν τοῖς πράγμασι πρωτεύοντος, ὁ λειτουργικὸς τύπος, ὁ ἐν αὐτῷ ἰσχύων, κατέστη περὶ τὸ ἔτος 633 τὸ πρότυπον, πρὸς ὃ συνεμορφώθη ἡ πρᾶξις πασῶν τῶν ἐν τῇ Ἰσπανίᾳ καὶ τῶν ἐν τῷ Βησιγοθικῷ κράτει, τῷ ἐκτεινομένῳ καὶ μέχρι τῆς νοτίου Γαλλίας, ἐκκλησιῶν. Πρότερον αἱ διάφοροι ἐπαρχίαι τῆς περιοχῆς ἐκείνης υἰοθέτουσαν τὸν λειτουργικὸν τύπον τῆς ἐξ ἧς ἐξηρτῶντο ἕκαστη Μητροπόλις. Δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία, ὅτι εἰς τὸν κρατήσαντα τελικῶς λειτουργικὸν τύπον τοῦ Τολέδου ἐνεσωματώθησαν καὶ εὐχαί τινες ἐκ τῶν χρησιμοποιουμένων τέως εἰς τὰς διαφόρους Μητροπόλεις. Ἀπὸ τοῦ Τολέδου ὁ τύπος οὗτος διεδόθη μετὰ τινα χρόνον καὶ εἰς τὸ ἀνεξάρτητον βασίλειον τῆς Γαλιτίας, αἱ ἐκκλησίαι τοῦ ὁποῦ ἐχρησιμοποιοῦν κατ' ἀπόφασιν τῆς ἐν Braga συνελθούσης τῷ 565 συνόδου τὸν ρωμαϊκὸν τύπον. Ἀφ' ὅτου ὅμως καὶ τὸ βασίλειον τοῦτο κατεκτήθη ὑπὸ τῶν Βησιγόθων, ἐπεβλήθη καὶ ἐκεῖ ὡς μέτρον πολιτικὸν ὁ τύπος τοῦ Τολέδου, ὅστις οὕτως ἀπέβη ὁ ἐθνικὸς λειτουργικὸς τύπος τῆς ὅλης Ἰσπανίας, παραμείνας ἐν ἰσχύϊ καὶ μετὰ τὴν κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα κατάκτησιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Μουσουλμάνων. Μόλις κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα ὑπὸ τὴν ὄθησιν τῶν μοναχῶν τοῦ Cluny, εἶτα δὲ καὶ τῶν Ἰσπανῶν ἡγεμόνων αἱ ἀνεξάρτητοι πλέον ἡγεμονίαι τῆς Βορείου καὶ Δυτικῆς Ἰσπανίας υἰοθέτησαν τὸν κατ' ἅπασαν ἤδη τὴν Δύσιν κρατοῦντα ρωμαϊκὸν τύπον. Παρέμεινεν ὅμως ὁ τύπος τοῦ Τολέδου ἐν ἰσχύϊ εἰς τὴν ὑπὸ τοὺς καλίφας τῆς Κορδοῦης τελοῦσαν περιοχὴν μέχρι τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, ὁπότε καὶ ἐκεῖ ὑποκατέστησεν αὐτὸν ὁ ρωμαϊκὸς τύπος.

Γ'.

ΠΛΟΥΤΟΣ ΤΟΥ ΜΟΖΑΡΑΒΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

1. Προήλθεν ὁ πλοῦτος οὗτος τύπος ἐκ τῆς ἀρεσκείας τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος νὰ ἀκούη πάντοτε σειρὰν νέων εὐχῶν, ὅσον καὶ ἐκ τοῦ ὅτι, μὴ ὑπάρχοντων λειτουργικῶν βιβλίων παρὰ μόνον εἰς χρῆσιν τῶν λειτουργῶν, παρέμενον οὗτοι ἐλεύθεροι νὰ ἀκολουθῶσι τὰς κλίσεις ταύτας τοῦ λαοῦ, ἀδέσμευτοι ὑπὸ μνήμῃ τινος λειτουργικῆς παραδόσεως, ἥτις ἀσφαλῶς θὰ ἐδημιουργεῖτο, ἐὰν τὰ λειτουργικὰ βιβλία ἐλάμβανον μεγαλειτέραν διάδοσιν. Ταῦτα διαρκῶς ἀντικαθίσταντο. Καὶ μολονότι, ὡς παρατηρεῖ ὁ Dix¹, εἴμεθα βέβαιοι καὶ καλῶς πεπληροφορημένοι περὶ τῶν εἰδικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου, ἅτινα ἀπειλοῦν τὸ ἀναλλοίωτον πλάσιον, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ ἐκινεῖτο

1. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 560.

οὗτος ἀπὸ τοῦ ἔτους 500, δὲν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα ἀσφαλεῖς ὡς πρὸς τὸ ὅτι τὰ εἰς χειῖρας ἡμῶν περιελθόντα χειρόγραφα περιλαμβάνουσι πρᾶξιν λειτουργικὴν παλαιότεραν τῆς χρονολογίας, καθ' ἣν ταῦτα ἐγράφησαν. Τοῦτο δύναται νὰ διαπιστωθῇ καὶ ἐκ τῶν εἰς τὸν ἔβδομον αἰῶνα ἀναγομένων λειτουργιῶν τοῦ Γαλλικανικοῦ ἐν γένει τύπου, τῶν δημοσιευθεισῶν ὑπὸ τοῦ Morel, αἵτινες δὲν ἀπαντῶνται εἰς οὐδὲν τῶν κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα γραφέντων χειρογράφων. Ἰσχύει δὲ τοῦτο πολὺ περισσότερον περὶ τῶν χειρογράφων τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου.

2. Ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ πέμπτου καὶ τοῦ τέλους τοῦ ἔβδόμου αἰῶνος διεμορφώθη ἐν Ἰσπανίᾳ λειτουργικὸς τύπος πλουσιώτατος εἰς εὐχὰς καὶ τελετάς. Πολλὰι τούτων διακρίνονται διὰ τὸν δογματικὸν αὐτῶν χαρακτήρα, ἐνδιατρίβουσαι μάλιστα περὶ τὸ δόγμα τῆς Τριάδος κατὰ τὰς καταπολεμουμένας τότε ἐν τῇ Ἰσπανίᾳ αἱρέσεις, τὰς ὑποθαλοπόμενας καὶ ὑπὸ τῶν ἀρειανιζόντων κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα κατακτητῶν αὐτῆς. Ἀπευθύνονται συχνάκις, ὡς καὶ πολλαὶ Γαλλικανικαί, εἰς τὸν Ἰῶν, εἰς μῆκος δὲ εἶναι ἐκτενέστεραι τῶν εὐχῶν ἄλλων λειτουργιῶν. Οὕτω τινὲς ἐκ τῶν Προλόγων τῆς εὐχῆς τῆς ἡμέρας, τῆς διὰ τῶν ἔρων Missa καὶ alia σημαινομένης, περὶ ἧς θὰ εἰπῶμεν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ, ἐκτείνονται εἰς πεντήκοντα ἢ καὶ ἐξήκοντα γραμμὰς². Τινὲς δὲ ἐκ τούτων, ὡς παρατηρεῖ ὁ Stuart³, εἶναι τοῦτ' αὐτὸ μακρὰ θεολογικὰ διαπραγματεύσεις. Πᾶσαι δὲ αἱ εὐχαὶ τῆς λειτουργίας μεταβάλλονται καὶ ἀλλάσσουσι σχεδὸν κατὰ πᾶσαν ἡμέραν, περισσότερον παρ' ὅσον ἐν τῷ Γαλλικανικῷ τύπῳ. Δὲν ὑπάρχει μάρτυς ἢ ἅγιος, καὶ ἐξ αὐτῶν ἔτι τῶν ὀλιγώτερον γνωστῶν, ὅστις νὰ μὴ ἔχη ἰδίαν λειτουργίαν, τῆς ὁποίας αἱ εὐχαὶ νὰ μὴ εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου νέαι καὶ διάφοροι τῶν εὐχῶν πάσης ἄλλης λειτουργίας⁴. Ἐξ ἄλλου ὁ ἀριθμὸς τῶν λεγομένων εὐκτηρίων λειτουργιῶν⁵ ὑπερβαίνουσι κατὰ πολὺ τῶν ἐν τοῖς ἄλλοις τύποις τῆς Δύσεως ὁμοίων. Εἰς τοῦτο συνετέλει κυρίως καὶ τὸ ὅτι ἕκαστος πιστός, ὅστις ἐκπληρῶν εὐχὴν τινα (τάξιμον) ἐτέλει λειτουργίαν, ἐπεζήτηε αὕτη νὰ εἶναι εἰδική, ἀναφερομένη εἰς τὸ αἶτημα ἢ εἰς τὸν ἴδιον σκοπὸν, διὰ τὸν ὁποῖον ἐτελεῖτο αὕτη. Αἱ τοιαῦται λοιπὸν λειτουργίαι δὲν σχετίζονται μετὰ τοῦ λειτουργικοῦ κύκλου οὔτε μετὰ τοῦ Μηνολογίου, ἀλλ' ἔχουσιν ἀντικείμενον ἰδιαζούσας περιστάσεις. Εἶναι λειτουργίαι, τὰς ὁποίας ἐπὶ παραδείγματι ὁ ἱερεὺς ποιεῖται ὑπὲρ ἑαυτοῦ ἢ ὑπὲρ τοῦ βασιλέως ἢ ὑπὲρ μόνου τοῦ ἐπισκόπου του ἢ ὑπὲρ θλιβομένων ἢ ταξειδιωτῶν ἢ μετανοούντων ἢ τεθνεώτων κ.λ.π. Εἰς τὸ Liber Ordinum δέ, ὡς εἴπομεν, περιλαμβάνεται συλλογὴ τοιούτων λειτουργιῶν ὑπερβαίνουσῶν

2. Dix ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 489.

3. Mn. ἔργ. σελ. 85.

4. Cabrol ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 463.

5. Τῶν λειτουργιῶν τοῦ ταξίματος, ὅπως θὰ ἐλέγομεν σήμερον.

κατ' ἀριθμὸν τὰς πεντήκοντα, παραθέτομεν δὲ κατωτέρω κατάλογον αὐτῶν, ἵνα ἐπὶ τῇ βάσει τούτου λάβῃ πᾶς τις ιδέαν τινὰ τοῦ πλήθους καὶ τῆς ποικιλίας τῶν ἐν Μοζαραβικῷ τύπῳ λειτουργιῶν καὶ εὐχῶν. Ἀλλὰ καὶ ἐκάστη Κυριακὴ τοῦ ἔτους βαθμηδὸν ἀπέκτησεν ἰδίαν λειτουργίαν. Ὑπῆρχε δὲ καὶ ἡ λεγομένη Missa omnimoda διὰ τοὺς πλέον διαφόρους σκοπούς, ἡ ὁποία διεκρίνετο τῶν missae cottidianae, αἵτινες ἦσαν προωρισμέναι νὰ χρησιμοποιῶνται καθ' ἂς ἡμέρας δὲν ἐτελοῦντο εἰδικαὶ λειτουργίαι. Οὕτως αἱ μεγάλαι ἑορταὶ εἶχον πᾶσαι εἰδικὴν ἐκάστη λειτουργίαν. Κατὰ τὰς ἄλλας δὲ ἡμέρας ἐτελοῦντο ἢ ἡ missa omnimoda ἢ λειτουργία votiva ἢ λειτουργία τις ἐκ τῶν cottidianae.

3. Votivas λειτουργίας ἔχει ὀλίγας τινὰς καὶ τὸ Missale mixtum. Εἰς τὸ Liber Ordinum περιλαμβάνονται αἱ κάτωθι κατὰ κατάλογον παρατιθέμενον ὑπὸ τοῦ Cabrol⁶.

- 1) Missa sancti Petri apostoli romensi.
- 2) Ordo missae omnimode.
- 3) Ordo missa votive quam dicit episcopus quando presbyterum ordinat.
- 4) Missa quam sacerdos pro se dicere debeat diregitur hoc modo.
- 5) Item missa quam sacerdos pro se dicere debeat.
- 6) Item alia.
- 7) Item alia missa quam sacerdos pro se in tribulatione dicere debeat.
- 8) Missa quam sacerdos pro se vel pro subditis dicere debeat.
- 9) Missa generalis pro sacerdotibus.
- 10) Missa pro solo episcopo dicenda.
- 11) Ordo misse votive de rege.
- 12) Item missa quam sacerdos pro se dicere debeat.
- 13) Missa votiva, quam sacerdos pro se et amicis vel domesticis dicere debeat.
- 14) Missa votiva singularis
- 15) Item alia singularis.
- 16) Item ordo votivi pluralis.
- 17) Alia missa pluralis.
- 18) Item alia missa pluralis pro eis qui in nataliciis martyrum vota sua Domino offerunt.
- 19) Oratio post nomina afferentium dicenda in quacumque missa.
- 20) Misse ordo unius tribulati.
- 21) Ordo de tribulatis pluralibus.

6. "Ενθ' ἀνωτ. στήλ. 429-430.

22) Missa omnium tribulantium vel pressuram sustimentium sive mare transmeantium.

23) Ordo de uno iterante.

24) Item de iterantibus.

25) Ordo de missa unius penitentis.

26) Missa de penitentibus.

27) Ordo votivi de uno infirmo.

28) Item alia missa.

29) Ordo de energumeno.

30) Item ordo votivus de energumeno id est demonia sustinente.

31) Ordo de infirmis.

32) Item de infirmis.

33) Ordo ad missam in gratiarum actione pro expulsa tribulatione vel egritudine et reddit prosperitate atque salute.

34) Missa in finem hominis diei (=Dei).

35) Item ordo unius defuncti.

36) Item missa de uno defuncto.

37) Missa de sacerdote defuncto.

38) Missa de presbytero defuncto.

39) Ordo misse de parvulo defuncto.

40) Missa de quinquagenario defuncto.

41) Missa de defunctis sacerdotibus.

42) Missa generalis defunctorum.

43) Missa de sacerdotibus defunctis.

44) Item ordo defunctorum.

45) Item alia missa de defunctis.

46) ~~Item missa votiva de anniversario defuncti.~~

Ἐπακολουθοῦσι καὶ τάξεις τινὲς ἀναφερόμεναι εἰς γάμους καὶ ἀρραβῶ-
νας, μετ' αὐτὰς δὲ καὶ αἱ κάτωθι λειτουργίαι:

Missa de hostibus.

Ordo de patribus et fratribus defunctis.

Missa votiva de anniversario defuncti.

Ἰκανὰ ταῦτα, ἕνα σχηματίσῃ τις ἰδέαν τινὰ περὶ τοῦ πλήθους καὶ τῆς
ποικιλίας τῶν εὐχῶν καὶ τῶν λειτουργιῶν ἐν τῷ Μοζαραβικῷ τύπῳ.

Δ.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΜΟΖΑΡΑΒΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

1. Διάφοροι προεβλήθησαν θεωρίαι περί τῆς προελεύσεως τοῦ Μοζαραβικοῦ λειτουργικοῦ τύπου, τὰς ὁποίας ἀναπτύσσει πλατύτερον ὁ F. Cabrol ἐν τῷ μνημονευθέντι ἄρθρῳ αὐτοῦ¹. Οὕτως ἄλλοι μὲν ὑπεστήριξαν, ὅτι ὁ Μοζαραβικὸς τύπος προῆλθεν ἐκ τοῦ Γαλλικανικοῦ, ἄλλοι καὶ ἰδίᾳ ὁ Duchesne, ὅτι οἱ Μοζαραβικὸς καὶ Γαλλικανικὸς τύπος ἀποτελοῦσι μίαν οἰκογένειαν μετὰ τοῦ Ἀμβροσιανοῦ, ἄλλοι ὅτι ὁ Μοζαραβικὸς κατάγεται ἀπὸ τοῦ Κελτικοῦ, ἕτερος ὅτι μετεφέρθη οὗτος εἰς Ἰσπανίαν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ὑπὸ τῶν Βησιγόθων καὶ ἄλλοι ὅτι ὁ τύπος οὗτος εἶναι αὐτὸς ὁ Ἀφρικανικὸς τύπος τῶν ἀπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κέντρου τῆς Καρθαγένης ἐξαρτωμένων ἐκκλησιῶν.

2. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν θεωρίαν τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου ἀπὸ τοῦ Ἀμβροσιανοῦ ὁ Cabrol δέχεται μὲν, ὅτι ὑπάρχουσιν ἀναλογίαι μεταξὺ τῆς Μοζαραβικῆς καὶ Ἀμβροσιανῆς λειτουργίας, στηριζόμενος ὅμως ἐξ ἑνὸς μὲν καὶ εἰς τὰς πολλὰς διαφοράς, αἵτινες διακρίνουσι ταύτας ἀπ' ἀλλήλων, ἐξ ἑτέρου δὲ καὶ εἰς τὸ γεγονὸς, ὅτι ὁ Μοζαραβικὸς τύπος διεμορφώθη κυρίως μεταξὺ τοῦ ἔκτου καὶ ἐβδόμου αἰῶνος, ὅτε τὰ Μεδιόλανα ὡς ἐκκλησιαστικὸν κέντρον ἤτ' ὡς ἐν παρακμῇ, δὲν θεωρεῖ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ὡς πιθανήν. Παρὰ τὸ ὅτι ὅμως ἡ ὀριστικὴ διαμόρφωσις τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου συνετελέσθη μετὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα, τὸ ὑπόστρωμα καὶ τὸ λειτουργικὸν πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνεπτύχθη ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ποικιλία τῶν Μοζαραβικῶν λειτουργιῶν καὶ τελετῶν, εἶναι ἀναμφισβητήτως παλαιότερον. Οὐδὲν δὲ ἀποκλείει ὁ παλαιότερον εἰσαχθεὶς εἰς Μεδιόλανα συγγενὴς πρὸς τὰς Ἀνατολικὰς λειτουργίας τύπος διὰ μέσου τῶν Γαλλικανικῶν ἐκκλησιῶν ἢ καὶ ἀμεσώτερον πῶς νὰ ἐπέδρασε πρὸς διαμόρφωσιν τῆς παλαιότερας τοῦ ἔκτου αἰῶνος Μοζαραβικῆς λειτουργικῆς πράξεως. Τὸ ὑπόστρωμα τοῦτο ὁ Dix² υποστηρίζει, ὅτι ἦτο καθαρῶς ρωμαϊκόν, ὡς καὶ ἐν τῷ Ἀμβροσιανῷ τύπῳ κατ' αὐτόν.

Αἱ πρώϊμοι ὅμως διαφοραὶ, αἱ μεταξὺ τοῦ λειτουργικοῦ τύπου τῆς Ρώμης καὶ τῶν Μεδιολάνων, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἰσπανίας παρατηρούμεναι, δὲν παρουσιάζουσι πολὺ πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην.

3. Ὡς πρὸς τὴν θεωρίαν, ὅτι ἡ Μοζαραβικὴ λειτουργία προῆλθεν ἐκ τῆς Γαλλικανικῆς, ὡς θυγάτηρ ἀπὸ μητρὸς, τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξαν ὁ Mabillon καὶ ὁ Lebrun, δεχόμεθα αὐτὴν μετὰ τοῦ Cabrol ὡς ἀναπόδεικτον, ἔτι δὲ καὶ

1. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 461-463.

2. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 465, 549.

υπερβολικὴν. Πάντως ὅμως αἱ δύο αὐται λειτουργίαι, παρὰ τὰ διακρίνοντα ἑκατέραν ἴδια χαρακτηριστικά, εἶναι ἀδελφαὶ λειτουργίαι, λίαν συγγενεῖς πρὸς ἀλλήλας. Ὑπῆρχε δὲ πυκνὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν οὐ μόνον ἀφ' ὅτου ἡ νότιος Γαλλία μέχρι τοῦ Ρήνου συνηνώθη ὑπὸ τὸ βασιλεῖον τῶν Βησιγόθων, ἀλλὰ καὶ πρότερον διὰ τὴν γειτνίασιν τῶν δύο χωρῶν, ἔτι δὲ καὶ διότι, ὡς αὐτὸς ὁ Cabrol δέχεται, ἡ ἐκκλησιαστικὴ νομοθεσία τῆς Ἀρελάτης καὶ τῶν συνόδων τῆς Γαλλίας ἤσκησεν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν Ἰσπανῶν ἐπισκόπων. Ἐὰν λοιπὸν πρωϊμώτερον ὁ Ἀμβροσιανὸς τύπος ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ Γαλλικανικοῦ, φυσικὸν ἦτο νὰ μὴ μείνῃ ἀνεπηρέαστος ὑπ' αὐτοῦ καὶ ὁ Μοζαραβικὸς τύπος, καὶ τοσοῦτω μᾶλλον, ὅσῳ ὁ Ἀνατολικὸς λειτουργικὸς τύπος, ὁ τοσοῦτον ἐπιδράσας πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου, δὲν ἦτο ξένος, ὡς θὰ ἴδωμεν μετ' ὀλίγον, εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Ἰσπανίας.

4. Ὡς ἀπίθανος παρουσιάζεται ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ὁ Μοζαραβικὸς τύπος προῆλθεν ἐκ τοῦ Κελτοῖρλανδικοῦ τύπου. Ὁ Lesley βεβαίως, ὡς παρατηρεῖ ὁ Cabrol, ἀπέδειξε διὰ παραλληλισμοῦ τοῦ Missale mixtum πρὸς τὸ Κελτοῖρλανδικῆς προελεύσεως Missale Bobbiense πόσον πολυάριθμοι εἶναι αἱ μεταξὺ τούτων παρουσιαζόμεναι ἀναλογίαι. Παρὰ ταύτας ὅμως παραμένει τὸ γεγονός, ὅτι αἱ Κελτικαὶ ἐκκλησίαι ἐδανείσθησαν πολλὰ ἐκ τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου. Ὁ Ed. Bishop ἐπεκτείνας τὰς ἐρεῦνας αὐτοῦ καὶ εἰς ἄλλα Κελτικὰ χειρόγραφα ἀπέδειξεν, ὅτι πολυάριθμοι εὐχαὶ εἶναι Μοζαραβικῆς προελεύσεως, εἰς τὸ αὐτὸ δὲ συμπέρασμα κατέληξε δι' ἄλλης ἐρεύνης καὶ ὁ Mercati.

5. Ἡ θεωρία πάλιν, ὅτι ὁ Μοζαραβικὸς τύπος εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ Ἀφρικανικὸς, δὲν παρουσιάζεται βασιμωτέρα. Ὅτι βεβαίως οἱ συντάσσοντες ἐν χρόνοις μεταγενεστέροις τὰς λειτουργίας καὶ τὰς εὐχὰς αὐτῶν ἐπίσκοποι τῆς Ἰσπανίας ἦσαν εἰδήμονες τῶν συγγραφῶν τοῦ Κυπριανοῦ καὶ τοῦ Ἀύγουστινου, εἶναι ἀναμφίβολον. Ἐπόμενον λοιπὸν ἦτο ν' ἀπετέλεσαν αὐταὶ καὶ πηγὰς, ἐξ ὧν οὗτοι ἤντησαν. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει, ὅτι καὶ ὁ λειτουργικὸς τύπος τῆς Ἰσπανίας προῆλθεν ἐκ τοῦ Ἀφρικανικοῦ, ἐκλιπόντος ἤδη πρὸ πολλοῦ, ὅτε κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα ἤκμασαν οἱ λειτουργικοὶ τῆς Ἰσπανίας συγγραφεῖς. Ἐξ ἄλλου οὐδὲν τὸ ἐκπληκτικόν, ἐὰν διὰ τὴν γειτνίασιν τῶν δύο χωρῶν, αἱ ἐν Καρθαγένῃ συνελθοῦσαι πολυπληθεῖς οὐνοδοὶ ἐπέδρασαν πρὸς ἐπικράτησιν ἐν ἀμφοτέραις ταῖς χώραις κοινῶν τινων ἐθίμων καὶ χρήσεων.

6. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξ Ἀνατολῆς προέλευσιν τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου, βεβαίως ἡ παλαιότερον διατυπωθεῖσα ὑπὸ τινων ὑπόθεσις, ὅτι ἔχει σχέσιν οὗτος πρὸς τὸν τύπον τῆς Ἐφέσου, ὑπὸ τοῦ Ποθεινοῦ καὶ ἄλλων ἐκ Μ. Ἀσίας προερχομένων ἐπισκόπων εἰς Γαλλίαν μετενεχθέντα, δι' οὗς λόγους ἀλλαχοῦ ἀνεπτύξαμεν, παρουσιάζεται ἀβάσιμος. Ἀπίθανος παρουσιάζεται καὶ ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἐκομίσθη οὗτος ὑπὸ τῶν ἀρειανῶν Βησιγόθων εἰς

τὴν Ἰσπανίαν, διότι δὲν ἦτο δυνατὸν αἱ ἐκκλησίαι τῆς χώρας ταύτης νὰ δεχθῶσι λειτουργικὸν τύπον παρ' αἰρετικῶν, τῶν ὁποίων τὴν περὶ Υἱοῦ ὡς ὁμοουσίου τῷ Πατρὶ πλάνην οὕτως ἀποκηρύττουσι καὶ στιγματίζουν καὶ δι' αὐτῶν τῶν λειτουργικῶν εὐχῶν των. Ἐξ ἄλλου ὅμως αἱ ἀναλογίαι καὶ τὰ δάνεια, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει ὁ Μοζαραβικὸς τύπος ἐν σχέσει πρὸς τὰς λειτουργίας τῆς Ἀνατολῆς, εἶναι καὶ πολυάριθμα καὶ χαρακτηριστικά. Οὕτω τὸ σύμβολον τῆς πίστεως, τὸ Τρισάγιον, ὁ ἀσπασμὸς τῆς εἰρήνης καὶ τὰ Δίπτυχα πρὸ τῆς ἀναφορᾶς, αἱ διακονικαὶ λιτανεῖαι καὶ τὸ Sancta sanctis (τὰ Ἅγια τοῖς ἁγίοις), ὅπως καὶ αὐτὸ τὸ ὕφος τῶν εὐχῶν, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ὑπὸ ἀφθονίας καὶ εὐροίας ἀντιθέτως πρὸς τὴν βραχυλογίαν καὶ λιτότητα τῶν ρωμαϊκῶν εὐχῶν, ἐμφανίζουν τὸν Μοζαραβικὸν τύπον συγγενεύοντα πρὸς τοὺς Ἀνατολικούς. Ταῦτα πάντα ὅμως ἐξηγοῦνται πρῶτον μὲν ἐκ τῆς πυκνῆς ἐπικοινωνίας τῶν Ἰσπανικῶν μετὰ τῶν Ἀνατολικῶν ἐκκλησιῶν, ὡς δεικνύει καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ συμπαραδρεύσαντος εἰς τὴν Α' Οἴκουμ. Σύνοδον ἐπισκόπου Κορδοῦης Ὁσίου, ἀλλὰ καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ Λεάνδρου, ὅστις ἐπὶ ἔτη πολλὰ διέτριψεν ἐν Κων/λει, καθ' οὗς χρόνους καὶ Γρηγόριος ὁ Διάλογος εὗρισκετο ἐκεῖ, καθὼς καὶ περιπτώσεις ἄλλων Ἰσπανῶν ἐπισκόπων διαμεινάντων ἐπ' ἄρκετὸν εἰς Βυζάντιον. Εἶτα καὶ ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνακτῆσεως κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς διαμονῆς ἐκεῖ Βυζαντινῶν στρατευμάτων. Καὶ τέλος ἐξ ἐπιδράσεως ἐκ τοῦ Γαλλικανοῦ τύπου, τοῦ ἐκ τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τοσαῦτα ἐξ Ἀνατολῆς κληρονομήσαντος. Ταῦτα καὶ περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ Μοζαραβικοῦ τύπου.